

ПРАГМАТИЧНІ ПЕРФОРМАТИВИ: СПРОБА ОБҐРУНТУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОГО СТАТУСУ _____

У статті розглядаються семантико-прагматичні та комунікативні особливості висловлень живого мовлення на зразок українських *Ого! Ну і ну! Оце так! Ух ти! Блиск!* та подібних. Обґрунтовується їх статус як прагматичних перформативів.

Ключові слова: семантика, прагматика, констативи, перформативи, семантичні перформативи, прагматичні перформативи.

Як відомо, концепція перформативності, обґрунтована ще в кінці 50-х — на початку 60-х років минулого століття видатним філософом-аналітиком Дж. Остіном¹, поклала початок теорії мовленнєвих актів, стала одним із варіантів теорії мовленнєвої діяльності². Згідно з цією концепцією перформативними слід уважати висловлення, які є рівними самій дії: *Називаю цей човен «Марія»; Оголошую війну державі Х; Заповідаю свій будинок синові; Забороняю палити в лабораторії; Вибачте!* та под. На противагу констативам (*Він назвав цей човен «Марія»; Імператор оголосив війну державі Х; Хворий заповів свій будинок синові; Начальник заборонив палити в лабораторії; Сергій вибачився перед сусідом*) перформативи не описують стан речей (в широкому розумінні слова), а виступають як дії, які його змінюють, тобто створюють соціальні, комунікативні, міжособистісні тощо ситуації, що мають певні наслідки (з'являється новий артефакт — човен з іменем «Марія»; розпочинається війна з державою Х; будинок переходить у власність сина; працівники в лабораторії не мають права палити; можливо, сусід вибачив Сергієві). Як зазначає Дж. Остін, сказати *Я обіцяю...* означає взяти на себе певне зобов'язання³. Інакше кажучи, «перформативом є будь-яке висловлення, вимовляння якого мовцем рівне одноразовому виконанню дії, позначеної в ньому групою присудка»⁴. Перформативи є одночасно і дією, і висловленням⁵.

Нагадаємо, що перформативним висловленням властива низка семантичних, синтаксичних і прагматичних ознак, зокрема:

а) вони, як правило, мають дієслово в 1-й особі однини теперішнього часу дійсного способу, хоча можливі й словесні формули-перформативи на зразок:

¹ Остин Дж. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике.— М., 1986.— Вып. 17.— С. 22–129; Остин Дж. Л. Перформативы — констативы // Философия языка / Ред.-сост. Дж. Р. Серл.— М., 2004.— С. 23–34.

² Кобозева И. М. «Теория речевых актов» как один из вариантов теории речевой деятельности // Новое в зарубежной лингвистике.— М., 1986.— Вып. 17.— С. 7–21.

³ Остин Дж. Слово как действие.— С. 165.

⁴ Апресян Ю. Д. Перформативы в грамматике и словаре // Апресян Ю. Д. Избранные труды.— М., 1995.— Т. 2.— С. 213–214.

⁵ Остин Дж. Перформативы — констативы.— С. 25.

У нас не палять, На подвір'ї псів не вигулюють тощо. Такі висловлення отримали назву «пом'якшених» перформативів, наприклад: *Чи можу я вас запросити на вечірку?* фактично означає *Запрошую вас на вечірку*;

б) вимовляючи перформатив, мовець здійснює (а не описує чи називає) дію, а це означає, що перформатив не може бути оцінений з позицій категорій істинності / неістинності;

в) щоб бути ефективним, перформатив повинен задовольняти «умови успішності», тобто бути інституційованим (наприклад, особа, яка віддає наказ, повинна мати відповідні повноваження; має бути підлеглий, якому віддають наказ тощо), повинен спиратися на соціальні конвенції (наприклад, лише чинний суддя має право на винесення вироку; в іншому випадку «вирок» розглядається як жарт);

г) перформативні дієслова, як правило, мають у своєму значенні ознаку «мовлення»;

г) дієслова, що позначають негативну комунікативну мету, не дозволяють перформативного вживання (*брехати, ображати* тощо).

За спостереженнями Ю. Д. Апресяна, перформативні висловлення можуть стосуватися таких сфер комунікацій (мовленневих жанрів): спеціалізованих повідомлень і стверджувальних, визнань, обіцянок, прохань, пропозицій і порад, попереджень і передбачень, вимог і наказів, заборон і дозволів, згод і заперечень, схвалення, осудів, пробачень, мовленневих ритуалів, деяких типів соціалізованих актів, називань і позначень⁶. Узяті в цілому, ці сфери взаємодії (мовленнєві жанри) стосуються передусім аспектів тих комунікативних смислів, які пов'язані з семантико-синтаксичним складником висловлень, їхніми денотативно-сигніфікативними (референтними) зв'язками. Такі перформативи варто кваліфікувати як семантичні.

Аналіз ширших сфер міжособистісного спілкування свідчить, що у висловленнях, прямо пов'язаних із прагматикою мовлення, з рухом комунікативних смислів емоційного, етичного, естетичного, вольового тощо характеру в ситуаціях «тут і тепер» спілкування особистостей «обличчям до обличчя» спостерігається дещо інша картина. У цій сфері наявний особливий тип висловлень зі своїми семантико-прагматичними, комунікативними особливостями. Інакше кажучи, перформативна концепція потребує своєї перевірки й уточнення у сфері висловлень з домінантним суб'єктивним чинником, який, на думку Ю. С. Степанова, і є осередком прагматики⁷. Як зазначав Дж. Остін, «настав час, коли визріла необхідність побудови широкої теорії мовленневих актів»⁸, яка враховувала б усі можливі типи висловлень у міжособистісному, груповому, міжкультурному спілкуванні.

Аналіз живого розмовного мовлення в аспекті формування засобами мови почуттів, емоцій, волевиявлень тощо дозволяє виділити два класи висловлень, які відрізняються низкою комунікативних ознак, але які в певних ситуаціях можна вважати синонімічними: (1) а) *Я вражений*; б) *Я здивований*; в) *Я шокований*; г) *Я захоплений*; г) *Мені це подобається*, (2) а) *Ого!*; б) *Ну і ну!*; в) *Оце так!*; г) *Ух ти!*; г) *Блиск!*

Комунікативний смисл висловлень першої групи формується семантико-прагматичними особливостями слів, які до них входять (*я, мені, вражений*,

⁶ Апресян Ю. Д. Знач. праця.— С. 200–202.

⁷ Степанов Ю. С. В поисках прагматики // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз.— 1981.— Т. 40. № 4.— С. 325.

⁸ Остин Дж. Перформативы — констативы.— С. 32.

здивований, шокований, захоплений, це, подобається), а також відповідною інтонацією. Сміслові наповнення цих висловлень з певною мірою спрощення може бути зведене до двох складників: (1) імпліцитного, який можна сформулювати як «я вас повідомляю (інформую)», та експліцитного, що має своє матеріальне втілення у відповідних словах, які формують ці висловлення і позначають реальний (або такий, який мовець подає як реальний) стан свого внутрішнього світу (насамперед почуттів). Ці висловлення не можуть бути перевірені на істинність чи неістинність; з позицій неконфліктного спілкування вони можуть бути лише щирими або нещирими. Як справедливо зазначає Дж. Остін, «Я нічого не можу твердити про ваші почуття, якщо ви їх мені не розкриєте»⁹. Інакше кажучи, пропозитивна (референтна) основа висловлень групи (1) позначає щось, що пов'язане з внутрішнім світом мовця, зокрема щирістю / нещирістю його комунікативної поведінки, комунікативними ролями, які він «грає»¹⁰, предметними й комунікативними цілями, які він переслідує. Підсумовуючи, можемо сказати, що висловлення першої групи мають такі комунікативні ознаки:

1. Вони перебувають поза категорією істинності / неістинності; найважливішою прагматичною категорією, яка їх об'єднує, слід вважати щирість / нещирість висловлення емоції, почуття, вольового стану тощо. Ця категорія виконує таку ж комунікативну функцію, що й категорія істинності / неістинності в розмежуванні семантичних констативів і перформативів.

2. Ці висловлення описують стан мовця, а не виражають його.

3. Вони інтенціональні, тобто висловлюються конкретним адресантом і передбачають наявність конкретного адресата.

4. На протигагу семантичним перформативам вони є меншою мірою інституційовані, хоча, звичайно, в ситуації спілкуванням «обличчям до обличчя» можуть також підлягати обмеженням соціального характеру: навряд чи підлеглий, отримавши наказ командира, може сказати: *Я боюсь!*

5. У порівнянні з висловленнями групи (2) вони значно меншою мірою залежні від контексту, позначаючи конкретну сферу почуттів, бажань, волевиявлень тощо (*боятися, бути задоволеним, бути враженим* тощо).

6. Можуть мати певну кількість трансформацій, передусім пов'язаних із категорією часу (*Я вражений; Я був вражений, коли ...; Я буду вражений, якщо ...*).

Отже, природа цих висловлень значною мірою нагадує особливості семантичних перформативів. У сфері ж власне прагматичних висловлень їх слід вважати прагматичними констативами.

Друга група висловлень має якісно іншу комунікативну природу: формування їхніх семантико-прагматичних смислів не спирається на двочленну імпліцитно-експліцитну структуру; вираження цих смислів не пов'язане з істинністю / неістинністю, щирістю / нещирістю, оскільки не позначає, а прямо виражає певну емоцію (або складну сукупність емоцій), почуття, бажання, волевиявлення тощо. Вони мають реактивний (тобто пов'язаний з реакцією на зовнішні подразнення або слова співрозмовника), глибоко суб'єктивний характер і пов'язуються з безпосередністю висловлення певної емоції, почуття, бажання, волевиявлення, тобто мимовільністю, як правило, відсутністю контролю свідомості, а отже і волі. Мимовільно зриваючись, так би мовити, «вихоплюючись» із

⁹ Остин Дж. Перформативи — констативи. — С. 31.

¹⁰ Про поняття комунікативної ролі див. докладніше: Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений. Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы. — М., 2002. — 480 с.

уст мовця, подібні висловлення мають не емпіричний, а власне прагматичний характер. У цьому розумінні вони є тотально перформативними.

Висловлення — носії власне прагматичних комунікативних смислів на зразок *Ого! Оце! Оце так! Ну і ну! Ай-ай-ай! Ти ба! Де там! Супер! Клас! Господи!* і под. мають усі ознаки перформативів, зокрема:

1. Стосуючись сфери почуттів, вражень, бажань, волевиявлень, вони, як уже зазначалося, не можуть оцінюватися з позицій істинності / неістинності.

2. Прагматичний (комунікативний) смисл подібних висловлень рівний самому почуттю, емоції, волевиявленню тощо, тобто є прямим виявом суб'єктивного стану, а не його описом, як це спостерігається у випадку висловлень групи (1), тобто прагматичних констативів.

3. На противагу прагматичним констативам, які є одночасно висловленням і дією, висловлення групи (2) не є дією, тобто не можуть бути кваліфіковані як такі, що мають локуцію, іллокуцію і перлокуцію; вони власне втілення почуття, емоції, волі тощо. Інакше кажучи, висловлення типу *Ого! Оце так!* і под. є спонтанними, неінтенціональними, тобто не обов'язково розраховані на увагу адресата. Разом з тим вони істотно відрізняються від вигуків — криків болю, жаху, радості тощо як безпосередніх реакцій на біль, страх, холод, голод, спрагу тощо.

4. Виступаючи носіями емоції, почуття, волевиявлення тощо, висловлення групи (2), як уже наголошувалося, не мають імпліцитної частини, співвіднесеної з комунікативними смислами говоріння, ствердження тощо, тобто не мають складника на зразок *Я кажу, що ..., Я стверджую, що ...* тощо.

5. На противагу семантичним перформативам висловлення групи (2) не інституційовані, тобто не потребують того, щоб їх автор мав право їх виголосити, був уповноваженим їх вербалізувати, як, наприклад, у випадку оголошення війни монархом, винесення вердикту чинним суддею тощо. Висловлення типу (2) є «демократичними» і не можуть стати псевдоперформативами на зразок оголошення війни Англії бароном Мюнхгаузенем.

6. Комунікативні смисли висловлень групи (2) мають нечіткий, розмитий характер, значною мірою залежний від конкретного контексту і ситуації спілкування. Останнє виявляється перш за все в тому, що одна й та сама емоція, волевиявлення тощо можуть бути втілені в різні за формою висловлення, наприклад, *Ого! Ух ти! Супер!* та ін., і навпаки, за одним і тим самим висловленням можуть стояти різні емоції, почуття, волевиявлення тощо.

7. Висловлення групи (2) вживаються в незмінній, достатньо узуалізованій формі, не мають загальноприйнятих, усталених у мовному коді трансформацій.

8. Висловлення групи (2) не можуть мати «пом'якшених» перформативних варіантів. Якщо, наприклад, вираз *Я злякався* в деяких ситуаціях може бути синонімічним виразу *Я похолов*, то подібні синонімічні варіанти для висловлень *Ах!* або *Боюсь!* відсутні.

Таким чином, висловлення групи (2) мають усі ознаки перформативів і їх можна кваліфікувати як прагматичні перформативи.

Разом з тим необхідно зазначити, що між висловленнями груп (1) і (2), тобто прагматичними констативами і перформативами немає чітких симетричних співвідношень, які спостерігаються між семантичними констативами і перформативами. Інакше кажучи, окремі прагматичні констативи можуть не мати свого відповідника (відповідників) у сфері прагматичних перформативів, напр.: *Я боюсь; Я остерігаюсь; Мені неприємно* тощо. Крім того, значна кількість висловлень — носіїв прагматичних комунікативних смислів — є синкретичними, такими, що поєднують ознаки прагматичної констативності й перформативності. Так, наприклад, у висловленні *Ну, я просто вражений!* можна виділити два

складники: (1) прагматичний перформатив *ну*, який є носієм складного комунікативного смислу «сигнал уваги до особи співрозмовника, підтримка зворотного зв'язку з ним»¹¹ і (2) прагматичний констатив *я просто вражений*.

Спіраючись на сказане, можна поставити питання про мовні засоби формування і втілення прагматичних перформативів, а також міру вираження ними перформативності. Як видається, найважливішими засобами формування прагматичних перформативів є вигуки і частки. При цьому вигуки є більшою мірою перформативні, ніж частки.

У свою чергу з аналізованих позицій можна говорити про два типи вигуків: 1) вигуки-крики (безпосередні реакції на біль, страх, переляк, голод, холод тощо), які не є словами в лінгвістичному розумінні цього слова, тобто не мають знакової природи; 2) вигуки-слова, в яких узуалізовано втілені певні усталені прагматичні смисли: *Ого! Е! Ну! Господи!* тощо. Саме ця група вигуків і є основою однослівних висловлень-прагматичних перформативів. Вони функціонують як знаки, а не сигнали чи симптоми болю, страху, гніву тощо; це знаки певних почуттів, емоцій, волевиявлень тощо, тобто суб'єктивних чинників. Вони можуть супроводжуватися, ширше — коригуватися іншими складниками прагматичної сфери мови: *Оце то так! Який жах! Мати моя рідна!* тощо.

У зв'язку з питаннями, що розглядаються, «вічна» проблема класифікації часток постає особливим чином. Зокрема, низка часток-клітик (*ну, та, і, а, той, то* тощо) є типовими засобами формування прагматичних перформативів; частки ж на зразок *навіть, зате, однак, так, ні* тощо виявляються носіями семантико-прагматичних смислів складного синтетичного характеру, які перебувають, так би мовити, між семантикою і прагматикою.

Прагматичними перформативами також слід уважати вирази, сформовані іншими частинами мови, на зразок: *Скільки можна! Коли це закінчиться! Мати моя рідна!* тощо.

Розглянуті слова і вирази в лінгвістичній літературі останніх років отримали назву дискурсивних слів. Дискурсивні слова — це лексичні одиниці різних частин мови, основною функцією яких є формування зв'язності дискурсів, внесення в них різноманітних семантико-прагматичних нюансів, що збагачують пропозитивний зміст висловлень, які формують ці дискурси¹². Виявлення й опис таких смислів вимагає звернення до значної кількості мовно-контекстуальних і позамовних чинників. Дискурсивні слова виявляють також специфіку своєї парадигмальної організації¹³.

Отже, є всі підстави говорити про можливість розширення теорії перформативності, яка була сформульована як семантична, на сферу висловлень власне прагматичного характеру, що стосуються почуттів, емоцій, волевиявлень тощо людей, і виділяти широку і надзвичайно активну в спонтанному, неінституційова-

¹¹ Див. детальніше: Бацевич Ф. Семантико-прагматичний портрет частки *ну* в сучасному українському мовленні // *Язык. Człowiek. Dyskurs.* — Szczecin, 2007. — S. 247–256.

¹² Див. докладніше про природу дискурсивних слів у працях: Баранов А. Н., Плунгян В. А., Рахилина Е. В. Путеводитель по дискурсивным словам русского языка. — М., 1993. — 243 с.; Бацевич Ф. Дискурсивні слова в комунікації: слово *даже* у Ф. М. Достоевського // Бацевич Ф. Нариси з комунікативної лінгвістики. — Л., 2003. — С. 181–190; Дискурсивные слова русского языка: опыт контекстно-семантического описания / Ред. К. Л. Киселева, Д. Пайар. — М., 1998. — 322 с.; Дискурсивные слова русского языка: контекстное варьирование и семантическое единство / Ред. К. Л. Киселева, Д. Пайар. — М., 2003. — 286 с.; Киселева К., Пайар Д. Введение // Дискурсивные слова русского языка: опыт контекстно-семантического описания. — М., 1998. — С. 3–16; Шмелев А. Д. Жизненные установки и дискурсивные слова // *Aspekteja.* — Tampere, 1996. — S. 32–56.

¹³ Бацевич Ф. Семантико-прагматичний портрет частки *ну*... — С. 250–253.

ному розмовному мовленні групу висловлень, які мають характер прагматичних перформативів. Вони є носіями складного комунікативного смислу синтетичного характеру, значною мірою залежного від конкретного контексту і ситуації взаємодії мовців. Зокрема, у згаданій сфері можна говорити про три рівні формування перформативності: 1) семантичні констативи (*Він виглядав зляканим*), 2) семантичні перформативи, які також можна вважати прагматичними констативами (*Я боюсь*) і 3) прагматичні перформативи (*Жах! Ой!*). З визнанням наявності перформативних висловлень у прагматиці відкриваються нові перспективи як для концепції перформативності, так, ширше, і для теорії мовленнєвої діяльності. У цілому ж у мові вибудовується симетрична ієрархія вияву перформативності: 1) семантичні констативи, 2) семантичні перформативи, 3) прагматичні констативи, 4) прагматичні перформативи.

(Львів)

F. S. BATSEVYCH

PRAGMATIC PERFORMATIVES: ATTEMPTS TO SUBSTANTIATE COMMUNICATIVE STATUS

Semantic and pragmatic, communicative peculiarities of communicative expressions like Ukrainian *Ого! Ну і ну! Оце так! Ух ти! Блиск!* (expressions denoting surprise) and the like are described in the article. Their status as pragmatic performatives is substantiated.

Key words: semantics, pragmatics, constatives, performatives, semantic performatives, pragmatic performatives.